

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТРАХУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НОТАРІУСІВ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ

Файєр Олена Анатоліївна,

кандидат юридичних наук, доцент,

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Стаття присвячена проблемам здійснення страхування професійної відповідальності нотаріусів. Автором надано визначення поняття «професійна відповідальність нотаріуса», розглянуті особливості страхування професійної відповідальності нотаріусів в Україні та за кордоном, страхові ризики та випадки, підстави виплати страхового відшкодування за договором страхування.

Ключові слова: нотаріус, професійна відповідальність, страховий випадок, страховий ризик, страхування професійної відповідальності нотаріуса.

ПРАВОВЫЕ ОСНОВАНИЯ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ СТРАХОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ НОТАРИУСОВ В УКРАИНЕ И ЗА РУБЕЖОМ

Статья посвящена проблемам осуществления страхования профессиональной ответственности нотариусов. Автором определено понятие «профессиональная ответственность нотариуса», рассмотрены особенности страхования профессиональной ответственности нотариусов в Украине и за рубежом, страховые случаи и риски, основания выплаты страхового возмещения по договору страхования.

Ключевые слова: нотариус, профессиональная ответственность, страховой риск, страховой случай, страхование профессиональной ответственности нотариуса.

LAWFUL GROUNDS OF THE NOTARY'S PROFESSIONAL LIABILITY INSURANCE ACCOMPLISHMENT IN UKRAINE AND ABROAD

This article deals with the problems of the notary's professional liability insurance. The author defines the subject of the notary's professional liability, examines insurance events and grounds of claims payable, which are provided in the liability insurance contract.

Key words: notary, professional liability, insurance risk, insurance event, notary's professional liability insurance

Серед видів страхування професійної відповідальності на українському ринку страхових послуг страхування професійної відповідальності нотаріусів є найбільш популярним та актуальним, оскільки є обов'язковим для всіх приватних нотаріусів країни.

Нотаріат в Україні — це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені Законом України «Про нотаріат» від 02.09.1993 р. № 3425-ХІІ, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій показує, що питання страхування професійної відповідальності нотаріусів розглянуто недостатньо. Науковцями розглядаються питання цивільно-правової відповідальності нотаріусів при невиконанні або неналежному виконанні професійних обов'язків, можливість моральної шкоди у клієнта нотаріуса поряд із майновою та інші. Гідним чином не розглянуто поняття професійної відповідальності нотаріусів, не достатньо вивчаються питання щодо захисту клієнтів від професійних помилок нотаріусів при здійсненні ними професійної нотаріальної діяльності шляхом застосування страхування професійної відповідальності нотаріусів.

Питання якості нотаріальних послуг, відповідальності нотаріусів та страхування їх професійної відповідальності висвітлювали в своїх роботах такі українські науковці, як В.В. Комаров, В. Баранкова, С. Я. Фурса, П. М. Павлик, Т. М. Кілічова, С. Хімченко, Л. М. Горбач, О. Б. Каун, О. Залетов, Т. А. Говорушко, та вчені інших країн: Е. Шинкаренко, А. Худяков,

Д. Бойвін, Р. Ходжин, Д. Лоури, Ф. Роулінгс. Але на сьогоднішній день визначення поняття «професійна відповідальність нотаріуса» досі не надано. Вимагають наукового дослідження поставлені проблеми з питань здійснення страхування професійної відповідальності нотаріусів, а саме: виділення предмета та особливостей здійснення цього виду страхування, визначення місця страхування професійної відповідальності нотаріусів серед інших видів страхування професійної відповідальності.

Основною метою цієї статті є надання визначення поняттю «професійна відповідальність нотаріуса», дослідження особливостей страхування професійної відповідальності нотаріусів в Україні та в інших країнах, пропозиція нормативно-правового вирішення питань страхування професійної відповідальності нотаріуса.

У світовій практиці існують різні системи страхування професійної відповідальності нотаріусів, які можна систематизувати у три види.

Перший вид — індивідуальне страхування, коли нотаріус сам звертається до страхової компанії (Німеччина, Фінляндія, Нідерланди, Японія, Бразилія).

Другий вид — самострахування, тобто шляхом об'єднання нотаріусів у товариства взаємного страхування (Канада, Велика Британія, ПАР, Австралія).

Третій вид — колективне страхування, коли у відносини зі страховою компанією вступає нотаріальна асоціація (орден нотаріусів, фонд страхування нотаріусів), яка представляє інтереси всіх своїх членів при укладенні договору страхування професійної відповідальності (Данія, США, Бельгія,

Швеція, провінція Квебек (Канада)). Наприклад, Орден нотаріусів провінції Квебек організовує, за допомогою своїх правил і норм професійної практики, здійснення нотаріальної діяльності так, щоб кожен його член міг надати населенню послуги високої якості. Проте, незважаючи на всі існуючі механізми контролю при наданні цих професійних послуг, не можна повністю виключити професійні помилки, що можуть завдати шкоду третім особам. Щоб захистити населення і мати можливість, у разі необхідності, відшкодувати завдану їм шкоду, Кодекс професій провінції Квебек зобов'язує всі професійні ордени вимагати від всіх своїх членів застрахувати свою професійну відповідальність. Існують різноманітні можливості такого страхування для членів професійних орденів. Орден нотаріусів провінції Квебек створив власний Фонд страхування професійної відповідальності нотаріусів. Членство у Фонді є обов'язковим для кожного нотаріуса. Активи страхового фонду є окремим майном і належать всім нотаріусам; вони призначені виключно для страхування професійної відповідальності [16, с. 39-51, 17, 18; 10, с. 208].

В Україні страхування професійної відповідальності нотаріусів зазвичай здійснюється за системою першого виду, тобто кожен приватний нотаріус повинен застрахувати свою професійну відповідальність у страховика, який має відповідну ліцензію.

Розглянемо особливості професійної діяльності нотаріуса, вимоги до особи, яка бажає займатися нотаріальною діяльністю і визначимо поняття та умови настання професійної відповідальності нотаріуса.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про нотаріат» вчинення нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси) [8].

Професійною діяльністю нотаріуса відрізняє ціла низка ознак на відміну від представників інших видів юридичної діяльності, а саме:

1) нотаріус працює у сфері доказового права та займається забезпеченням кваліфікованих доказів у справі. Нотаріальні акти мають особливу доказову силу, прикладом чого є норма ст. 219 ЦК України, яка говорить, що у разі недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину такий правочин є нікчемним, та норма ст. 220 ЦК України, де визначено, що у разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору такий договір є нікчемним [14];

2) нотаріус працює в не змагальній сфері, його галузь — це безспірна юрисдикція. При виникненні конфліктної ситуації, коли вживані нотаріусом, заходи до зближення позицій сторін виявилися даремними, нотаріус повинен відсторонитися від вирішення спору та рекомендувати сторонам звернутися до суду;

3) встановлений особливий доступ до здійснення нотаріальної діяльності, пов'язаний з підвищеними кваліфікаційними вимогами до нотаріуса та характеру його підготовки до виконання цієї діяльності. В різних країнах існують різні моделі та етапи підготовки до нотаріальної діяльності, однак всі вони пов'язані з отриманням додаткової освіти та

практичних навиків, які не охоплюються загальним стандартом вищої юридичної освіти. Зазвичай ці етапи є наступними: перший етап — диплом з права, другий етап — диплом з нотаріального права; третій етап — стажування в нотаріальних конторах; четвертий етап — постійне підвищення кваліфікації [10, с. 45].

В Україні особа, яка бажає займатися нотаріальною діяльністю, повинна бути громадянином України, мати повну вищу юридичну освіту, володіти державною мовою, мати стаж роботи у сфері права не менш як шість років, з них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори — не менш як три роки, скласти кваліфікаційний іспит і отримати свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість, обмежена у дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду (ст. 3 Закону України «Про нотаріат») [8]. Окрім того, нотаріус не може займатися підприємницькою, адвокатською діяльністю, бути засновником адвокатських об'єднань, перебувати на державній службі або службі в органах місцевого самоврядування, у штаті інших юридичних осіб, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім викладацької, наукової і творчої діяльності.

Також він повинен дотримуватись норм професійної етики, визначених Кодексом професійної етики нотаріусів України [4, с. 174-185];

4) нотаріус здійснює публічно-правові функції від імені держави, що відображає його правовий статус як особи, яка знаходиться на службі держави та суспільства;

5) нотаріусів, які займаються приватною нотаріальною діяльністю в системі латинського нотаріату, характеризує робота в режимі самофінансування та самостійної організації своєї діяльності. Поряд з цим нотаріуси підзвітні та підконтрольні як органам державної влади, так і органам нотаріальної спільноти.

Основними напрямками нотаріальної діяльності є: забезпечення безспірності прав та фактів, а також доказової сили документів; забезпечення законності при укладенні договорів та здійсненні інших нотаріальних дій; надання правової допомоги особам, які звернулися до нотаріуса за здійсненням нотаріальних дій [1, с. 89]. Вимоги до здійснення нотаріальної діяльності визначені Законом України «Про нотаріат» [8] та Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України № 296/5 від 22.02.2012 р., зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 22.02.2012 р. за № 282/20595 [7]. Невиконання нотаріусом того чи іншого свого обов'язку, який впливає з виконання ним своїх функцій, може призвести до притягнення нотаріуса до професійної відповідальності, якщо він своїми діями (бездіяльністю), неакуратністю або своєю неухважністю завдав шкоди іншій особі.

Законом України «Про нотаріат» передбачена відповідальність державного та приватного нотаріуса: шкода, заподіяна особі внаслідок незаконних або недбалих дій державного нотаріуса, відшкодується в порядку, передбаченому законодавством України, та шкода, заподіяна особі внаслідок незаконних дій або недбалості приватного нотаріуса,

відшкодовується в повному розмірі. Нотаріус не несе відповідальності у разі, якщо особа, яка звернулася до нотаріуса за вчиненням нотаріальної дії: подала неправдиву інформацію щодо будь-якого питання, пов'язаного із вчиненням нотаріальної дії; подала недійсні та/або підроблені документи; не заявила про відсутність чи наявність осіб, прав чи інтересів яких може стосуватися нотаріальна дія, за вчиненням якої звернулася особа (ст. 21, 27 Закону України «Про нотаріат») [8].

Багато авторів, серед яких є С. Я. Фурса, П. М. Павлик, Т. М. Кілічава, С. Хімченко, досліджуючи проблеми відповідальності нотаріусів при невиконанні або неналежному виконанні професійних обов'язків, застосовують термін «цивільно-правова відповідальність» [11, с. 11-12; 6, с. 36-37, 61; 12, с. 81-85].

Ми вважаємо, що застосування терміна «цивільно-правова відповідальність» у зазначеному контексті є не зовсім правильним, оскільки, як вже зазначалось раніше, ми ведемо мову про відповідальність нотаріуса при здійсненні ним професійної, тобто нотаріальної діяльності. Якщо проаналізувати норми статей 21 та 27 Закону України «Про нотаріат» [8], ми прийдемо до висновку, що законодавець говорить про відповідальність, яка настає виключно при невиконанні або неналежному виконанні нотаріусом професійних обов'язків. Отже, доречнішим буде застосування терміну «професійна відповідальність», оскільки він охоплює настання відповідальності нотаріуса тільки при невиконанні або неналежному виконанні своїх професійних обов'язків. В усіх інших випадках діяльності нотаріуса, як і будь-якої іншої особи, не пов'язаної з виконанням професійних обов'язків, мова буде йти про цивільно-правову відповідальність.

Професійна відповідальність нотаріуса — це застосування до нотаріуса, який діє відповідно до свідчення про право на зайняття нотаріальною діяльністю та внесений до Єдиного реєстру нотаріусів, у випадку завдання ним шкоди третім особам при невиконанні або неналежному виконанні своїх професійних обов'язків, заходів державного примусу у вигляді санкцій (додаткових обтяжень), направлених на відновлення порушених прав та інтересів третіх осіб.

Проаналізувавши норми статей 21 та 27 Закону України «Про нотаріат», можна дійти висновку, що умовами настання професійної відповідальності нотаріуса є протиправність, шкода у клієнта та/або третіх осіб і причинний зв'язок, незалежно від вини (в т. ч. при її відсутності).

Протиправність поведінки нотаріуса полягає у порушенні вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів з питань здійснення нотаріальної діяльності та допущення нотаріусом професійних помилок, під якими розуміються дії або бездіяльність, які полягають у відхиленні фактичних результатів нотаріальної діяльності від очікуваних, та тягне за собою негативні особисті та/або майнові наслідки для клієнтів та/або третіх осіб, тобто невиконання чи неналежне виконання нотаріусом обов'язку посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, з метою надання їм юридичної вірогідності.

Шкода у клієнта нотаріуса та/або третіх осіб, пов'язана з отриманням ними нотаріальних послуг неналежної якості, тобто не у відповідності до вимог нормативно-правових актів або неотриманням послуг взагалі. Ми присяднемося до позиції авторів (С. Хімченко та інші), які наполягають, що нотаріусом може бути завдана клієнту та/або третій особі як майнова, так і моральна шкода, яка полягає в наявності у потерпілої особи моральних страждань, приниження честі, гідності та ділової репутації, та має доводитися окремо [13, с. 84].

Причинний зв'язок між протиправною поведінкою нотаріуса та негативними наслідками, що виникли у клієнта та/або третіх осіб в результаті допущення нотаріусом професійних помилок.

Позиція щодо настання професійної відповідальності нотаріуса незалежно від його вини є цілком зваженою та виправданою. Встановлення наявності чи відсутності вини нотаріуса не є обов'язковою складовою для настання його професійної відповідальності. У порівняльному аспекті розглянемо норми статей 1457 та 1458 ЦК провінції Квебек, які встановлюють наступні умови настання професійної відповідальності нотаріуса, а саме: наявність такого поводження, що не відповідає нормам поведінки нотаріуса середньої компетенції; існування шкоди або збитків, нанесених іншій особі; причинний зв'язок, тобто існування безпосереднього зв'язку між поводженням нотаріуса і понесеними збитками. Що стосується питання необхідності наявності вини нотаріуса для притягнення до професійної відповідальності, розглядаються два варіанти. За першим варіантом, у випадку, коли нотаріус не повинен був гарантувати результат нотаріального акту, наявність вини є обов'язковою. За другим варіантом, у випадку, коли нотаріус повинен був гарантувати ще й результат нотаріального акту, тоді встановлення вини нотаріуса не має значення для притягнення його до професійної відповідальності. Зазначимо, що в розвинених країнах світу все більше поширюється тенденція врахування тільки трьох умов для настання професійної відповідальності нотаріуса, незалежно від його вини [10, с. 184, 209].

Доведено, що професійна відповідальність нотаріуса настає незалежно від його вини. Вбачаємо, що цей підхід є правильним і виправданим. Встановлення підвищеної відповідальності для нотаріусів переслідує мету захистити інтереси їх клієнтів та третіх осіб, які можуть зазнати шкоди від невиконання або неналежного виконання нотаріусами своїх професійних обов'язків.

Далі розглянемо питання обсягу професійної відповідальності нотаріуса. Ст. 27 Закону України «Про нотаріат» визначено, що приватний нотаріус відшкодовує завдану шкоду в повному розмірі. В науковій літературі, присвяченій питанням відповідальності нотаріуса, також зазначається, що така форма відповідальності, як стягнення неустойки, не характерна для застосування до нотаріуса при неналежному вчиненні нотаріальних дій. Основною формою має бути тільки стягнення збитків [12, с. 83].

Ми вважаємо, що такий підхід є не зовсім виправданим. Слід погодитися, що основною формою професійної відповідальності дійсно є відшкодування збитків, однак при цьому для професійної відпо-

відальності взагалі та нотаріуса зокрема як різновиду цивільно-правової відповідальності цілком застосовано є така форма відповідальності, як стягнення штрафної неустойки.

Згідно з чинним законодавством України страхувати свою професійну відповідальність зобов'язаний нотаріус, який займається приватною нотаріальною діяльністю (ст. 28 Закону України «Про нотаріат» [8]).

Предметом договору страхування професійної відповідальності нотаріуса є майнові інтереси страхувальника – приватного нотаріуса, пов'язані з відповідальністю за шкоду, завдану третім особам в результаті невиконання або неналежного виконання нотаріальної діяльності.

Страховальниками в договорі страхування професійної відповідальності нотаріуса згідно з вимогами ст. 28 Закону України «Про нотаріат» є тільки приватні нотаріуси [8].

Вигодонабувачами за договором страхування професійної відповідальності нотаріусів є фізичні та юридичні особи, які звернулись до нотаріуса за вчиненням нотаріальних дій, та/або треті особи.

Мінімальний розмір страхової суми в договорі страхування професійної відповідальності нотаріуса визначений ст. 28 Закону України «Про нотаріат» та становить тисячу мінімальних розмірів заробітної плати [8].

Страховими ризиками за договором страхування професійної відповідальності нотаріуса, на наш погляд, мають бути: юридична необізнаність клієнтів, яка виникла в результаті невиконання нотаріусом обов'язків із роз'яснення клієнтам їх прав та обов'язків, із попередження про наслідки нотаріальних дій, що вчиняються; розголошення нотаріусом відомостей та оголошення документів, які стали йому відомими у зв'язку із здійсненням нотаріальних дій, за виключенням випадків, передбачених законом; здійснення страхувальником нотаріальної дії, яка суперечить чинному законодавству України або нормам міжнародного права, та яка завдала шкоду клієнту нотаріуса та/або третім особам; втрата, знищення або пошкодження документів, пов'язаних із професійною діяльністю нотаріуса.

Страховим випадком у договорі страхування професійної відповідальності нотаріуса ми пропонуємо вважати подію, передбачену договором страхування професійної відповідальності нотаріусів, у результаті якої настає професійна відповідальність нотаріуса щодо відшкодування шкоди, завданої клієнту та/або третій особі внаслідок невиконання або неналежного виконання професійних обов'язків, і з настанням якої у страховика виникає обов'язок здійснити виплату страхового відшкодування вигодонабувачу. Для отримання страхового відшкодування страхувальник (вигодонабувач) зобов'язаний документально довести, що страховий випадок мав місце, а також надати страховику документи, що підтверджують настання страхового випадку, розмір збитку та є необхідними для виплати страхового відшкодування відповідно до вимог договору страхування. Після надання всіх необхідних документів, що мають вирішальне значення для прийняття рішення при визнанні страховиком страхового випадку, страховик складає страховий акт та приймає

рішення про виплату страхового відшкодування або про відмову у виплаті страхового відшкодування, про що письмово повідомляє страхувальника та/або вигодонабувача.

Договором страхування професійної відповідальності нотаріуса мають бути передбачені підстави відмови у виплаті страхового відшкодування. Окрім підстав, визначених ст. 991 ЦК України та ст. 26 Закону України «Про страхування», договором страхування можуть бути передбачені й інші підстави: діяльність страхувальника, яка не пов'язана з його професійною діяльністю; передача страхувальником права надання нотаріальних дій особам, які не мають на це законних підстав; дія стихійних явищ; видача спадкоємцям довідки про заповіт, якщо вимога про надання довідки надійшла після смерті заповідача; інші підстави [14, 9].

Договір страхування професійної відповідальності нотаріуса припиняється відповідно до вимог ст. 997 ЦК України, а також у випадку, якщо після його вступу в дію відпала можливість настання страхового випадку та існування страхового ризику припинилось з обставин, інших, ніж настання страхового випадку, з моменту настання таких обставин, внаслідок припинення професійної діяльності нотаріуса у встановленому чинним законодавством України порядку; припинення чинності свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю, яке мав страхувальник.

Страхування професійної відповідальності нотаріусів здійснюється з метою забезпечення відшкодування шкоди, завданої майновим інтересам клієнтів страхувальника та/або третіх осіб, та інтересів самих нотаріусів, що і підтверджується нормою ст. 28 Закону України «Про нотаріат», якою визначено, що для забезпечення відшкодування заподіяної внаслідок вчиненої нотаріальної дії шкоди приватний нотаріус зобов'язаний до початку зайняття приватною нотаріальною діяльністю укласти договір страхування своєї відповідальності [8].

Розглядаючи вказану проблематику, Л. М. Горбач, О. Б. Каун, О. Залетов, Т. А. Говорушко зазначають, що страхування професійної відповідальності нотаріуса повинно здійснюватись в обов'язковій формі [3, с. 322; 15; 5, с. 307-308; 2, с. 319-329].

Аналіз норм чинного законодавства дозволяє зробити висновок, що страхування професійної відповідальності нотаріусів в Україні повинно здійснюватись в обов'язковій формі, оскільки ст. 28 Закону України «Про нотаріат» визначена вимога до нотаріусів страхувати свою професійну відповідальність, страховий випадок та мінімальний розмір страхової суми. І хоча деякі істотні умови договору страхування професійної відповідальності нотаріуса визначені зазначеною нормою, інші істотні умови договору страхування не визначені взагалі (предмет договору страхування, страховий тариф, розмір страхового платежу і строки його сплати, строк договору, порядок зміни і припинення, умови здійснення страхової виплати, причини відмови у страховій виплаті, права, обов'язки та відповідальність сторін), що свідчить про суттєві недоліки цієї норми. Тому ми пропонуємо викласти ст. 28 Закону України «Про нотаріат» від 02.09.1993 р. № 3425-XII в наступній редакції:

«Стаття 28. Страхування професійної відповідальності приватного нотаріуса

Приватний нотаріус зобов'язаний застрахувати свою професійну відповідальність шляхом укладення договору страхування професійної відповідальності нотаріусів до початку зайняття приватною нотаріальною діяльністю.

Предметом договору страхування професійної відповідальності нотаріуса є його майнові інтереси, що не суперечать закону і пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої нотаріусом третім особам.

Мінімальний розмір страхової суми становить тисячу мінімальних розмірів заробітної плати.

Інші умови договору страхування професійної відповідальності нотаріусів визначаються в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України».

Отже, ми можемо констатувати, що чинним законодавством України розпочате впровадження стра-

хування професійної відповідальності нотаріусів в обов'язковій формі, яке вимагає подальшого вдосконалення шляхом прийняття постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження «Порядку та правил проведення обов'язкового страхування професійної відповідальності осіб, діяльність яких може заподіяти шкоду третім особам», якою до переліку зазначених осіб будуть внесені і нотаріуси та якою будуть визначені порядок, правила, форма типового договору, особливі умови ліцензування обов'язкового страхування професійної відповідальності, розміри страхових сум, максимальні розміри страхових тарифів або методика актуарних розрахунків, порядок виплати страхового відшкодування та права, обов'язки і відповідальність сторін при страхуванні професійної відповідальності нотаріусів.

Список літератури

1. Баранкова В. Функции нотариальной деятельности / В. Баранкова // Підприємництво, господарство і право. — 2003. — № 11. — С. 89 — 91.
2. Говорушко Т. А. Страхові послуги : навч. пос. / Т. А. Говорушко. — 2-ге видання, перероблене та доповнене. — К. : Центр учбової літератури, 2008. — 344 с.
3. Горбач Л. М. Страхова справа : навч. посібник / Л. М. Горбач. — 2-ге вид., виправлене. — К. : Кондор, 2003. — 252 с.
4. Комаров В. В. Нотаріат : перспективи унормування, законодавство, судова практика / В. В. Комаров, В. В. Баанкова. — Х. : Право, 2008. — 536 с.
5. Обов'язкове страхування : навч. посіб. / О. В. Бондар, О. М. Залетов, П. П. Фурсевич. — К. : Міжнародна агенція «BeeZone», 2005. — 496 с.
6. Павлик П. М. Нотаріат України : навч. посіб. для дистанційного навчання / П. М. Павлик, Т. М. Кілічова. — К. : Університет «Україна», 2007. — 201 с.
7. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : затв. наказом Міністерства юстиції України № 296/5 від 22.02.2012 р., зареєстр. в Міністерстві юстиції України 22.02.2012 р. за № 282/20595 // Офіц. вісник України. — 2012. — № 17. — Ст. 632.
8. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383.
9. Про страхування : Закон України від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 18. — Ст. 78.
10. Професія нотаріуса в Квебеці : Збірник текстів. — К. : Заповіт, 2004. — 364 с.
11. Фурса С. Я. Теоретичні передумови створення правил етики нотаріусів / С. Я. Фурса // Юриспруденція: теорія і практика. — 2005. — № 5. — С. 8 — 13.
12. Хімченко С. Особливості цивільної відповідальності нотаріуса / С. Хімченко // Нотаріат для вас. — 2010. — № 3. — С. 81 — 85.
13. Худяков А. И. Страхование право / А. И. Худяков. — СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. — 691 с.
14. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40 — 44. — Ст. 356.
15. Шинкаренко И. Э. Страхование ответственности / И. Э. Шинкаренко. — М. : Анкил, 2006. — 416 с.
16. Boivin Denis. Insurance law (Essentials of Canadian law) / Denis Boivin. — Toronto : Irwin Law 347 Bay Street Suite 501 Toronto, Ontario M5H 2R7, 2004. — 336 p.
17. Professional liability insurance for attorneys, accountants, and insurance brokers / W. David. Ichel. — New York : Practising Law Institute, 1986. — 616 p.
18. Professional liability : law and insurance / Ed. by R. Hodgins. — London — New York : LLP, 1996. — 703 p.